

"העיקר הוא האדם": הגותו החינוכית של א"ד גורדון

קובי דנה

תקציר

מאמר זה עוסק במשנתו החינוכית של אהרון דוד גורדון (1856-1922), מההוגים הבולטים ביישוב היהודי בארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה ה-20. משנתו הפילוסופית של גורדון מוכרת וידועה היטב במחקר. על אף זאת, אטען במאמר זה שתפיסתו החינוכית וזיקתה להגותו הכללית טרם נחקרה כנדרש, להוציא מספר מצומצם יחסית של מחקרים. במאמר אנסה להציג את גישתו של גורדון בסוגיית החינוך לערכים ואת תפיסתו בנוגע לזהות האינדיבידואלית והלאומית-יהודית באמצעות כניסה למרחבי הגותו דרך סוגיית החינוך לערכים. מאמר זה מבקש להוסיף נדבך למשנה החינוכית הצומחת מתוך הגותו הכללית. כיצד מגדיר גורדון את החינוך? האם יש לו משנה סדורה וערכים חינוכיים מוגדרים שיש לחנך לאורם?

באמצעות בחינתן של שאלות אלו אנסה להראות כי בהגותו יש קריאה לחנך לאורם של ערכים, ואדרבה, גורדון אף רואה בערכים אלו חלק אימננטי של זהות היחיד היהודי ושל שייכותו הלאומית והאנושית. בסיכומי של המאמר אציג את הרלוונטיות של משנת גורדון במרחב הפילוסופיה החינוכית ואת ערכה העכשווי בעיצוב זהות לאורם של ערכים אישיים ולאומיים.

מבוא

במכתב שכתב לרחל כצנלסון תיאר א"ד גורדון את החיים ככִּפָּצה שיש לעבור בשלום מבלי לטבוע. יש שיירתעו מהכִּפָּצה ויבחרו לעמוד במקום, או אפילו להביט לאחור

1 הציטוט לקוח מדברי גורדון: "יען אשר מעמידים את הכל על הצורה. שוכחים דבר קטן, שוכחים כי העיקר הוא האדם, אשר יהיה אדם בכל צורה, ולא הצורה העיקר" (א"ד גורדון, 'מכתב לחיותה בוסל' [כ' אב, תרפ"א], מכתבים ורשימות, עמ' 154).

ולוותר, אבל הרוצים להתקדם צריכים למצוא דרך להמשיך, למצוא "נקודה יבשה, שאפשר להעמיד עליה את הרגל" ולנסות לדרוך תחילה "על הנקודה היבשה" ואז על "איזו אבן, אחרייכן – איזה רגב, וכן הלאה", עד שאפשר יהיה לעבור "את כל הַבָּצָה בשלום, בניקיון רגליים". כך הם החיים, כותב גורדון, "צריך בכל פעם למצוא מקום נקי להעמיד את הרגל, כי דרך יבשה לגמרי אין".²

משל הַבָּצָה של גורדון בא לתאר את החיים כתהליך ההתבגרות של אדם, תהליך חינוכי שהוא עובר תוך התפתחות עצמית מתמדת: "גדול הוא מי שגָדַל, מי שגדול היום ממה שהיה אתמול ויגדל מחר ממה שהנו היום, ואין קצב לגידולו".³

מחקר החינוך בעברית הקדיש דיון נרחב להגותם של הוגים יהודים במאה העשרים, ביניהם מרטין בובר, הרב קוק, פרנץ רוזנצווייג, עמנואל לוינס ועוד. הוגים אלו התייחסו בהגותם, מי מפורשות ומי כחלק אינהרנטי בהגותו, לשאלת החינוך ולהגדרת האדם המחונוך ודמותו. הוגים אלו לא ראו את סוגיית החינוך כתחום בפני עצמו אלא כחלק ממרקם המחשבה האנושית על אודות חיי אנוש: איזה חיים ראוי לחיות? מהי משמעות חייו של אדם? מהם הערכים שלאורם מתעצבים חיי האדם והחברה? ומהי הדרך לביטוי העצמי והגשמתו של היחיד?

הגותו של אהרון דוד גורדון (1856–1922) מוכרת וידועה היטב במחקר, ועסקו בה באופן מקיף במשך מאה שנה מאז מותו בחורף 1922. ועם זאת, להוציא מספר קטן של מאמרים ומחקרים,⁴ השקפתו החינוכית וזיקתה להגותו הכללית טרם נידונו לעומק, למרות המקום המרכזי של החינוך בהגותו.

במאמר זה אבקש להציג תובנות חדשות מתוך הגותו של גורדון כיסוד להשקפת עולם ערכית, ולהראות כי להגותו יש נגזרות חינוכיות מובהקות. היא קוראת לחנך לאורם של ערכים מסוימים, ואף רואה ערכים אלו כמרכיב מהותי של זהות היחיד היהודי וחלק משייכותו הלאומית והאנושית. גורדון אף התייחס בכתביו לדמות המחנך הראוי, לסוגיית ההוראה והלימוד, ואפילו עסק בעצמו בחינוך באופן לא

2 מכתב לרחל כצנלסון (תרע"ו), שם, עמ' 71–72.

3 "בניין אומה" (תרפ"א), מבחר כתבים, עמ' 271.

4 ראו את מחקריהם של רוזנוב, לדמותו של החלוץ; קורצויל, משנתו החינוכית של גורדון; פלד, החינוך העצמי (מחקרה של פלד הוא היחיד שעסק באופן מעמיק וישיר בסוגיית החינוך במשנת גורדון, כל היתר מביאים רק תובנות והערות ולא מחקר מקיף בנושא. עם זאת גם מחקרה נעשה לפני שנים רבות); שביד, המבנה הפילוסופי-חינוכי; עמיר, לקראת חיי התפשטות; רמון, חיים חדשים; שמיר, בשביל החיים.

פורמלי.⁵ לאחר מותו הוקמו על שמו תנועת נוער- "גורדוניה"⁶ וסמינר לחינוך והוראה, שהפך לימים למכללה לחינוך בחיפה.⁷ עיון מעמיק בכתביו מגלה את השקפתו החינוכית לפרטיה.⁸

הגותו החינוכית של א"ד גורדון

המחקר אודות הגותו החינוכית

תפיסת האדם של גורדון רואה בכל אדם "צלם לעצמו", יצירה חד-פעמית היכולה להתפתח ולהתממש רק מתוך עולמה הפנימי. לפיכך, חינוך הוא, על פי השקפתו, תולדה של חופש, והדבר גורם לו להטיל ספק בלגיטימיות של המעשה החינוכי, ואפילו לאמץ קו של "חינוך שלילי"⁹ ולפיו תפקיד המחנך הוא להראות את הדרך לחשיבה עצמית המשוחררת מאימוץ מיידי של נורמות חברתיות.¹⁰

אחד המנסחים הבולטים של "החינוך השלילי" בישראל, ס' יזהר, ראה בחינוך "יוםרה ריקה שרק מבזבזת שעה אנושית על מאמצי שווא".¹¹ גם גורדון סבר שאין שיטה אחת המתאימה לכול, ואין אדם שבאמת יכול ללמד אחרים,¹² אך דומה שלא הרחיק לכת עד כדי שלילת הלגיטימציה לחינוך אלא דבק בדרכים המאפשרות מרחב עצמי של התנסות, כפי שעוד נראה.

יש הרואים בגורדון מחנך סוקראטי, שכוונתו רק לסייע לקוראיו להגיע אל החשיבה העצמית המתגבשת מתוך ניסיון החיים שלהם.¹³ גישה זו חושפת את יסודות השקפתו הבלתי-ממסדית, שייחסה חשיבות פחותה למסגרות ארגוניות, ואת תפקיד המחנכים הטילה בעיקר על ההורים, בהיות המשפחה התא הראשוני

5 שביד, היחיד, עמ' 19-20.

6 ראו: רוטנשטרייך, גורדוניה, 1982.

7 המכללה האקדמית לחינוך ע"ש א"ד גורדון. יוסף שכטר, שאיחד את הסמינרים למורים בחיפה, הוא שבחר את שמו של גורדון למוסד ואף פרסם ספר אודות משנתו. ראו: שכטר, משנתו של גורדון, 1957.

8 א"ד גורדון, 'אוניברסיטה עברית' (1913), כתבי גורדון, א, עמ' 128-129.

9 רוזנוב, לדמותו של החלוץ, עמ' 50.

10 קורצווייל, משנתו החינוכית של גורדון, עמ' 125.

11 סמילנסקי, להיפרד מהחינוך, עמ' 102-103.

12 כלשונו: "כלום יש או יכול להיות איזה נוסח כללי של חינוך, שהכול שווים בו?" (א"ד גורדון, "מתוך קריאה" [1918], כתבי גורדון, א, עמ' 211).

13 שביד, המבנה הפילוסופי-חינוכי, עמ' 394.

שבו היחיד גדל ומתחנך.¹⁴ מכאן שהגותו של גורדון נוצרת מתוך החיים במטרה להשפיע עליהם¹⁵ ותופסת את המשפחה כמצע מחנך. זאת מתוך השקפה אורגנית ולפיה היחיד מתחיל את חייו בתא המשפחתי, ולפי גורדון "הדרישה היא לא כי החינוך יצא מידי ההורים לידי הציבור, כי אם להפך: כי מעתה החובה על כל צעיר וצעירה ללמוד לדעת פרק בהלכות חינוך ילדים".¹⁶

בניגוד לאלה, חוקרים אחרים עמדו על ערכים כלליים אחרים¹⁷ מתוך הגותו, והדגישו את הבעייתיות במחשבתו החינוכית הנובעת, לכאורה, מחוסר היכולת להביא לידי ביטוי מעשי את רעיונותיו המופשטים.¹⁸

במרכז הגותו של גורדון עומד אפוא היחיד, ואישיותו של זה מתגבשת תוך אינטראקציה עם העולמות הסובבים אותו.¹⁹ היחיד מגשים את עצמו רק בזיקה לסובב אותו והוא אף אחראי לו.²⁰

מצאנו אפוא שמרבית המחקרים, למרות שלא שללו אפשרות להשקפה חינוכית המעוגנת במשנתו של גורדון, לא פירטו כיצד זו באה לידי ביטוי בהגותו. אני מבקש לחדור לשורשי הגותו של גורדון ולאתר בתוכה את ליבת רעיונותיו החינוכיים ולהשלים בכך את תרומתם של מחקרים אלו. להבנתי, כאשר ניגשים לדון על חינוך במשנת גורדון חשוב להדגיש שאין מדובר בהוראה, אלא

14 שם, נורמות הקיום, עמ' 258. ראו גם: שם, לבירור רעיונו של גורדון, עמ' 134.

15 טרנר, פילוסופיה ופראקסיס, עמ' 124-126.

16 א"ד גורדון, "יסודות לתקנות למושב עובדים" (תרפ"ב), מבחר כתבים, עמ' 311-312. וראו: טרנר, אינדיבידואליות לאומית, עמ' 377-378.

17 למשל: ערכי העבודה והוראת העברית במסגרת הרעיון הציוני (פלד, החינוך העצמי, עמ' 64-65). וגם הטיעון שגורדון ראה את "ייחודה של דת ישראל במוסר המבטא ערכים חיוביים" (שטרסברג-דיין, יחיד, אומה ואנושות, עמ' 182-186; שם, גורדון ומקורותיו, עמ' 287-291; שם, עצמיות האדם, עמ' 91-97). והדגשת רגש האחריות הגורדוני, המתואר כרגש המתרחב "מרגש אימהי-חינוכי זה אל אחריות היחיד כלפי עצמו וכלפי משפחתו הגרעינית" ואל כל תחומי החיים האנושיים (רמון, חיים חדשים, עמ' 16-17).

18 ראו אצל: עמיר, לקראת חיי התפשטות, עמ' 19-23; שם, ארץ, טבע ואדם, עמ' 319; רמון, חיים חדשים, עמ' 30; שם, אם כל חי, עמ' 618; פירר, אדם חדש, עמ' 136; שמיר, בשביל החיים, עמ' 53; שם, יחסי יחיד וחברה, עמ' 400.

19 שפירא, מערכות כוליות, עמ' 703-704.

20 שם, עמ' 707-709. גורדון כתב: "אותם היחידים, המוצאים ניגוד וסתירה בין היחיד ובין הכלל, בין חיי היחיד ובין חיי הכלל, צריכים לבקש את הניגוד והסתירה בהם עצמם" – זאת משום שהיחיד – "התייצר ומתייצר בכל משך ימי חייו מתוך החיים הקיבוציים" (האדם והטבע, עמ' 117-118).

ביסודות החינוכיים וברוח החינוכית שאותה מנחיל המחנך,²¹ ועליהם ברצוני להצביע במאמר זה.²²

א"ד גורדון: קווים לדמותו ויסודות הגות

חייו ודמותו החינוכית

אהרון דוד גורדון נולד בשנת 1856 בכפר טרויאנוב בתחום המושב של האימפריה הרוסית להורים מהזרם הליטאי. הוא התברך בכושר למידה אוטודידקטי והיה לאינטלקטואל ומחנך לא פורמלי, שפתח את ביתו לצעירים וקיים ערכי קריאה ולימוד.²³ יוסף אהרונוביץ', עורך עיתון הפועל הצעיר שבו פרסם גורדון את מאמריו, מספר שצעירים שהגיעו לביתו העידו על "העונג הרוחני שהם מקבלים בבית זה בערב אחד".²⁴ גם יעל בתו כתבה "מה גדולה וטובה הייתה עלינו, הילדים, ההשפעה החינוכית", וסיפרה כיצד היה "שוקד להכניס תוכן וערכים חינוכיים בכל החגים והשבתות".²⁵ סוגיית החינוך הייתה מרכזית בחייו כמו גם במחשבתו, והוא יישם אותה לראשונה על ילדיו. בשל סלידתו משיטות הכפייה והענישה גופנית שהיו נהוגות בהוראה ב"חדר" הישן ומאפליית הפגנות לרעה, גורדון הוא שלימד את ילדיו בשנותיהם הראשונות.²⁶ מכאן ניתן להבין מדוע כתב מאוחר יותר, שחינוך הילדים הוא תפקיד ההורים ולא של מסגרת ציבורית, שכן "חינוכו של הנולד [...] הוא המשך מחינוכם העצמי של הוריו".²⁷ עם עלייתו ארצה בשנת 1904, ימי העלייה השנייה, התעקש גורדון מתוך שיקול דעת ערכי לעבוד בעבודה חקלאית פיזית. הוא ראה בעבודה התעלות נפש, וקיים עקרון זה בעצמו למרות גילו.²⁸ בכך השפיע מכוח הדוגמה האישית, ובכל מקום שבו שהה נהייה מרכז ההתעניינות

21 כלשונו: "אני מטעים כי אני מדבר בחינוך [הדגשה במקור, ק.ד.] ולא בהוראה" ('אוניברסיטה עברית' [1913], כתבי גורדון, א, עמ' 128).

22 לדעתי, כך גם הבין יוסף שכטר, כאשר בשנות החמישים של המאה העשרים איחד שני סמינרים להכשרת מורים בחיפה והעניק לסמינר המאוחד את שמו של גורדון. ראו: שכטר, פרקים בתורת האישיות של גורדון, עמ' 65-71.

23 אהרונוביץ', 'רשימות לתולדותיו', מבחר כתבים, עמ' 30. וראו גם: שביד, היחיד, עמ' 21.

24 שם, 'רשימות לתולדותיו', שם, עמ' 33-34.

25 'גורדון, 'רסיסי זכרונות', רענו מורנו, עמ' 17.

26 שמיר, בשביל החיים, עמ' 26-27.

27 א"ד גורדון, 'יסודות לתקנות למושב עובדים' (תרפ"ב), מבחר כתבים, עמ' 311.

28 שכטר, משנתו של גורדון, עמ' 16-18.

של החלוצים.²⁹ את מאמריו כתב לפנות בוקר, לפני שיצא עם הזריחה לעבודה בשדות.³⁰

תיאורים אלו הם נדבך חשוב בהבנת דמותו של גורדון כמחנך לא פורמלי ואיש רוח, ששילב בהרמוניה בין החיים וההגות. בשבט תרפ"ב (פברואר 1922) נפטר בקיבוץ דגניה, תחנת חייו האחרונה. ברשימה שכתב לפני מותו ביקש: "כיבדתי את כל ההולך בשתיקה, וכך הייתי רוצה שיתנהגו עמי. הרוצים לכבדני – יכבדוני בשתיקה. לפחות שנה אחת לא ידברו ולא יכתבו עלי".³¹

יסודות הגותו: בין חוויה להכרה וסוגיית ניתוק האדם ממקורות הטבע במכתבו למשורר יעקב פיכמן העיד גורדון שהוא "יהודי מהדור הישן", וציין את קרבתו אל "הספרות העתיקה: התנ"ך, התלמוד, המדרש, הזוהר".³² מקור השפעה נוסף וחשוב על מחשבתו הייתה החסידות.³³ כך, השקפת עולמו עוצבה בעיקר על יסודות היהדות, ועם זאת היה פתוח כבר מגיל צעיר לספרות העולם, ובין היתר קרא את ניטשה, קאנט, טולסטוי, בודהה ומרקס.³⁴

במוקד הגותו של גורדון עומדת ההבחנה בין "השכל" (או ההכרה), ובין "השכל הנעלם" (או החוויה). להשקפתו, הדיכוטומיה שנוצרה בין אלה הביאה לאיבוד ערכי המוסר של האדם וההכרה האנושית.³⁵ האדם כייצור תבוני ניצב מול הטבע וחש סתירה. מחד גיסא, הוא חלק מהטבע, ועל כן מרגיש שייכות אליו; מאידך גיסא, הוא רואה את עצמו נפרד ממנו, חריג, ואולי אף נעלה. אנו עדים כאן לדילמה שניתן לכנותה "הפרדוקס הגורדוני", ולפיה דווקא באותה מעלת "התבוננות עיונית" המצויה רק באדם ושבה – יש הטוענים – טמון המפתח לאושרו של אדם,³⁶ טמונים זרעי הפורענות. בחיבורו המרכזי "האדם והטבע" כתב:

29 אהרונוביץ', 'רשימות לתולדותיו', מבחר כתבים, עמ' 39–41.

30 זינגר, מובא אצל תרדיון, גורדון: פרקים מחייו, עמ' 24–25.

31 א"ד גורדון, 'רשימות אחרונות' (1922), מכתבים ורשימות, עמ' 231.

32 שם, 'מכתב ליעקב פיכמן' (תר"פ), שם, עמ' 118.

33 שפירא, אור החיים, עמ' 17.

34 שביד, היחיד, עמ' 26.

35 על מושג הניכור של מרקס והשקפת גורדון: שביד, נורמות הקיום, עמ' 263. וגם: אבינרי, קרל

מרקס, עמ' 70–74.

36 לפי אריסטו, תכלית האדם היא העיון השכלי והשלמות האנושית המיוחדת היא שלמות שכלית וגם האושר עצמו: "וחיי בני האדם באותה מידה שבה מצוי בהם דמיון מה של אותה פעילות,

האדם באשר הוא אדם, צריך להיות תמיד בתוך הטבע; כי הטבע הוא לאדם המרגיש והמכיר ממש מה שהמים הם לדג. [...] ובפועל [...] רואה אתה, כי האדם במידה שהוא לוקח יותר מן הטבע, הוא הולך ומתרחק ומתעלם ממנו; [...] ואין צורך בעין חדה ביותר בשביל לראות את התוצאות הקשות, היוצאות מזה לאדם, [...] גם בגוף וגם בנפש.³⁷

אדם חווה פרדוקס כאשר מצד אחד הוא חש עצמו עליון על הטבע, "כי בבחינת פרט אין לו לאדם בעולמו אלא ד' אמות של ה'אני' הפרטי שלו. [...] בבחינת 'אני ואפסי עוד'". ומצד שני, "כאילו זורח לו ניצוץ של אור מבחינת הרגשתו את עצמו אחד עם כל הבריאה העולמית".³⁸

הפרת האיזון יוצרת סתירה נפשית בדרך שבה האדם תופס את עצמו בתוך הטבע. גורדון מבקש לבנות גשר, שאותו הוא מכנה "חוויה",³⁹ אשר נמצא מעבר להכרה האנושית⁴⁰ – בין החיים המתורבתים (הציביליזציה) לבין "הטבע העולמי".⁴¹ חיים שכליים בלבד מחמיצים את העיקר ולכן אלו חיים דלים הנשענים בעיקר על פעולות מכניות יומיומיות ושגרתיות, ומאבדים את הממד היצירתי הספונטני שלהם. הסיכון הוא לא רק בכך שהאדם יחיה חיים משעממים או חסרי ערך ומשמעות, אלא שהוא עלול אף להיגרר לחיים שאינם מוסריים, שכן הצד המכני עוקר את שורש הנשמה הטבעית והופך אותה לבורג במכונה המקבלת פקודות ונעדרת חשיבה עצמית. גורדון רואה בכך איום ממשי ולא רק עניין סנטימנטלי. מכאן גם הסתייגותו מקביעת מהותה של היהדות במושגים דוגמטיים. תובנות אלה

אין האושר שרוי אף לא באחד משאר בעלי החיים, מאחר שאין להם שום חלק בהתבוננות העיונית. [...] ואלה שהעיון מצוי בהם במידה יתירה, ירבה גם אושרם. [...] מכאן שהאושר הוא צורה מסוימת של התבוננות עיונית" (אריסטו, אתיקה, עמ' 255-256).

37 א"ד גורדון, 'האדם והטבע', מבחר כתבים, עמ' 52-53.

38 שם, עמ' 169.

39 המושג "חוויה" (חידוש עברי של גורדון) מחבר בין המילה "חיים" לבין המילה "הוויה" – כלומר לחיות את ההוויה לא רק על צדדיה המוכרים על ידי השכל וההכרה אלא גם על צדדיה הבלתי מוכרים שבאים מ"השכל הנעלם". ראו: א"ד גורדון, 'האדם והטבע', מבחר כתבים, עמ' 95.

40 שם, עמ' 51. וראו: עמיר, ארץ, טבע ואדם, עמ' 320-322.

41 מרגולין, הדתיות הנסתרת, עמ' 425. ראו גם: גרבר, הומניזם ישראלי, עמ' 164. במובן מסוים תורת ההכרה הגורדונית מושפעת מתורת ההכרה הקאנטיאנית, בכך שה'חוויה' אצל גורדון היא 'הדבר כשהוא לעצמו' (ding an sich) במשנת קאנט – כלומר: הצד הבלתי מוכר ושאינו ניתן להכרה. (ברגמן, אנשים ודרכים, עמ' 320-321). ראו גם: שביד, היחיד, עמ' 26-27.

חלחלו אל השקפתו החינוכית ולפיה האדם יכול לממש את מהותו רק באמצעות אינטואיציה ישירה שמקורה בהזדהות ולא באמצעות ניתוח מושגי-הכרתי. מושג מרכזי במשנת גורדון הוא ה"התפשטות", כלומר, חיים שאופקיהם משתרעים אל מעבר לגבולות ההכרה של האדם, ומגיעים אליהם באמצעות חציית גשר ה"חוויה". היחיד הגורדוני אינו מתבודד אלא מתחבר אל מעגלי השייכות שלו ורואה עצמו אחראי להם.⁴² השאלה שגורדון דן בה היא איך לחיות חיים שיש בהם "את כל עצמו ואל מעבר לגבול עצמו", שיש בהם "התפשטות לתוך כל מה שחי והווה, לאין סוף".⁴³ במילים אחרות, **התפשטות** היחיד אל מעבר לעולמו מולידה **שייכות**, ולכן יוצרת תחושת אחריות כלפי עצמו וזולתו, וזו מניעה אותו **לפעולה**.⁴⁴ בהמשך אראה שתי תובנות הנגזרות מתוך תורת ההכרה שלו: האחת היא העיקרון ולפיו אדם צריך להיות משוחרר מהתניות חברתיות המוקנות לו שרירותיות, ולהתחבר לאינטואיציה מתוך החוויה האישית כדי להגיע לחשיבה עצמית. השנייה היא התובנה שמקורה במושג ה"התפשטות" ומטרתה כפולה: (1) להזכיר לאדם שהוא קשור לחברה ואחראי לה ואינו מצוי בריק קיומי, וזאת על בסיס חשיבה עצמית המשוחררת מהתניות חברתיות; (2) לגרום לו לפעול באופן רצוני נעדר כפייה למען החברה מתוך תחושת אחריות לחברה.

היסודות החינוכיים בהגותו של גורדון

בהמשך אציג את הערכים שאני מזהה במשנתו של גורדון ואשאף להראות שהשקפתו החינוכית, על אף שהתאפיינה באי-ממסדיות, לא שללה את האפשרות להנחיל ערכים מוגדרים.

לפי גורדון, היחיד מגשים את עצמו במעגלי הזיקות הבאים: "אל הטבע, אל ההווה, אל החיים, אל האדם, אל עצמו".⁴⁵ נצמצם את חמשת הגורמים שאותם מציין גורדון לשלושה מרכזיים:

- 42 שמיר, בשביל החיים, עמ' 171.
 43 א"ד גורדון, 'לכירור רעיוננו מיסודו' (1920), מבחר כתבים, עמ' 245.
 44 שמיר, בשביל החיים, עמ' 171.
 45 א"ד גורדון, 'מתוך קריאה' (1918), האומה והעבודה, עמ' 276-277. וראו אצל שפירא, אור החיים, עמ' 52.

1. **אל הטבע ואל האדם:** בין האדם והטבע ובין ההכרה לחוויה – זוהי תורת ההכרה הגורדונית, המחנכת לחיבור עם הטבע כדרך ליצירת איזון בין ההכרה לבין החוויה. כך, עקרון העבודה אצל גורדון הוא לא המהות, כפי שניסו להגדיר את משנתו כ"דת העבודה",⁴⁶ אלא שהיא אמצעי לחיבור אל השורשים שמהם יונק האדם⁴⁷ וכלי להגשמתו העצמית כיחיד.⁴⁸
 2. **אל עצמו – חרות היחיד ועצמאותו המחשבתית:** עקרון זה נובע מתוך זהות היחיד עם שורשיו וזיקתו למעגלי החיים שאליהם הוא משתייך, חינוך למחשבה עצמית וביקורתית – לא לאינדוקטרינציה – שמטרתו פיתוח האינדיבידואל כיחיד עצמאי המשתייך לכלל.
 3. **אל החיים – אחריות, מעורבות וכוח הרצון:** חינוך למעורבות ואחריות אישית, חברתית ואזרחית, חיים של התפשטות ולא של צמצום, הכוללים גם מעורבות ציבורית, חברתית ופוליטית. האדם לוקח אחריות על עצמו ועל הסובב אותו.
- שלושה מעגלים אלו מציינים את שלושת שלבי התהליך החינוכי – התוודעות **האדם אל עצמו** כיחיד המשתייך לסביבה חברתית ותרבותית מסוימת; פיתוח רגש **מחויבות אל החיים**, כלומר כלפי עצמו וסביבתו; ולבסוף **הגשמה עצמית** תוך התפתחות וחינוך **עצמי מתמיד**. החיבור בין כל מרכיבי התהליך החינוכי הוא המעורר ביחיד תחושת מימוש והגשמה עצמית. הוא חש חלק מהסובב אותו ועוד יותר מכך – משפיע ותורם לו, ומכאן תחושת המשמעות הקיומית. אלו מבטאים בשלמות את הזיקה בין האדם לטבע, שהיא יסוד כל יחס של האדם אל עצמו ואל החיים.

אל עצמו: חרות היחיד ועצמאותו המחשבתית

ברקע העקרונות החינוכיים של גורדון עומדת סלידתו מתיאוריות המהפנטות את הציבור ומבטלות את היחיד בפניהן.⁴⁹ על אנשי החינוך לשאוף לשחרר את הלומד

46 רמון, חיים חדשים, עמ' 11, הערה 3. וראו: קושניר, 'בכור מכורה', עמ' 125; וכן אצל הנ"ל, 'אנשי נבו', עמ' 57.

47 שמיר, בשביל החיים, עמ' 41-42.

48 ג'ובני ומרגולין, 'מבוא', האדם והטבע, עמ' 6-7.

49 "בכל דור יש היפנוזה של חיים מיוחדת, [...] של נפשיות ושל מחשבתיות, של אמונות, דעות, רגשים. וכל מלחמתם של הוגי דעות, של נביאי עם, של שוקדים על תקנת האנושות, של מבשרי אידיאלים חדשים מכוונת בעיקר נגד ההיפנוזה הזאת. [...] האדם צריך להשתחרר [...]"

מהדעות המקובלות ולאפשר לו למצוא את קולו הפנימי, שהוא המקור להתפתחותו האישית, ולא להכפיפו לנורמות חברתיות.⁵⁰

החיים, לשיטת גורדון, הם המעצבים את הרעיונות הנולדים מתוכם. הניסיון להכפיף את החיים לתיאוריות, שרווח בדורו בקרב הצעירים שנטו לאידיאולוגיות פוליטיות מקובעות, נידון לדידו מראש לכישלון, שכן – כפי שחזר וכתב במאמריו ובמכתביו – החיים הם זרימה ולא מצב קבוע, "הם דבר שוטף, מתהווה, מתייצר, אין בהם עמידה, לא תקבע אותם בתוך מסגרת [...] כי החיים הם חיים, כי החיים הם יצירה".⁵¹

גורדון מבקש מהאדם לחדול מניסיונותיו לשלוט על כל דבר, ולהבין כי הרחף לשליטה גורם לדיכוי האדם את עצמו ואת סביבתו,⁵² מכאן שלשיטתו, החינוך הוא אמצעי לחיבור עם הזולת מתוך דאגה ולא מתוך רצון לשליטה. כמו אריסטו – אשר ראה באדם ייצור חברתי – כך גם גורדון טוען כי הנטייה האנושית הטבעית של האדם היא להתחבר לזולתו. אלא שחיבור זה נהיה מעוות, והאדם מתחבר לרעהו מתוך רצון לשליטה ואינטרס אישי ולא מתוך דאגה.⁵³

החינוך הגורדוני שואף לעצב אדם עצמאי וריבוני המסוגל לחשוב בעצמו ולהיות מעורב בסוגיות ציבוריות כיחיד אוטונומי החש מחויבות כלפי הכלל ולא כאחד מתוך עדר.⁵⁴ כדי להשתחרר מהנטייה העדרית על האדם להתנכר לדעותיו, כביטוי של צבי לם, וכך לבחון את הדעות המקובלות על אחרים כאילו היו שלו. זהו תנאי "לחשיבה ולדיון רציונליים בעניינים פוליטיים".⁵⁵ אוטונומיות היחיד, להבנת גורדון, חיונית לכינון חברה שיש בה דיון ובחינה מתמדת של עקרונות ותהליכים

מן האדם המצומצם, מן המוחיות, מן המיכניות, מן ההיפנוזה ולשוב אל הטבע, אל המרחב, אל אין הסוף" (א"ד גורדון, 'לבירור רעיונו מיסודי' [1920], מבחר כתבים, עמ' 253–255).

50 לם, אידיאולוגיות ומחשבת החינוך, עמ' 118–119.

51 א"ד גורדון, 'אוניברסיטה עברית' (1913), כתבי גורדון, א, עמ' 115.

52 שם, "חשבוננו עם עצמנו: על החינוך העצמי ועבודת התחייה", האומה והעבודה, עמ' 368. וראו: שמיר, בשביל החיים, עמ' 67–68. וגם: רמון, חיים חדשים, עמ' 11.

53 שם, חיים חדשים, עמ' 100–101. במרחב המחשבה החינוכית ניתן למצוא רעיונות אלה בהגותו של מרטין בובר, ראו: בובר, 'דו־שיח', בסוד שיח, עמ' 118. וגם: ברגמן, הפילוסופיה הדיאלוגית, עמ' 249–250.

54 א"ד גורדון, 'לבירור רעיונו מיסודי' (1920), מבחר כתבים, עמ' 243.

55 לם, חינוך פוליטי וחינוך אידיאולוגי, עמ' 112. הר לדינמיקה זו ניתן לראות בהשקפתו של ניטשה על שלושת "גלגוליה" של הרוח בדרך להגשמתו העצמית של היחיד. ראו: ניטשה, 'כה אמר זרתוסטרה', עמ' 72.

אישיים וחברתיים. לכן, מודעות עצמית וקשב פנימי של האדם לפנימיותו הם ערכי יסוד במשנת החינוך הגורדוני.⁵⁶ התהליך שבו מתפתחת מודעות האדם ל"שורש נשמתו"⁵⁷ היא עיקרו של החינוך לפי גורדון,⁵⁸ והוא זה המביא כל אדם להכרת הגרעין הטבעי המצוי בו. תהליך ההארה הפנימית מחייב את האדם להקשיב לקול הייחודי העולה מעומק נשמתו.⁵⁹ תפקידו של החינוך הוא פיתוח האישיות על ידי טיפוחו של הטוב שבאדם, והדבר מתרחש גם באמצעות חינוך עצמי. חלק חשוב בחינוך האדם הוא אפוא ללמדו לראות את חייו על הטוב והרע שבהם,⁶⁰ ולא מתוך שיפוטיות עצמית העלולה להביא את האדם לידי ייאוש ואף שנאה עצמית,⁶¹ אלא מתוך השלמה עצמית עם מה שיש בו וגם עם מה שהוא חסר, "ויותר שאור נשמתו גדול, יותר הוא רואה את נגעי עצמו".⁶² האדם נמדד רק לפי עצמו ולא לפי הזולת, ויש לו יכולת להתעלות מעל עצמו בכל יום, "ובמידת האדם העליונה אין אדם נמדד במידתו של חברו, כי אם במידת עצמו. [...] גדול הוא מי שגדל, מי שגדול היום ממה שהיה אתמול ויגדל מחר ממה שהנו היום, ואין קצב לגידולו".⁶³ על המחנך לגרום לכך שחניכיו "יגדלו ויגברו מתוך עצמם, כמו שהוא מבקש באחרים גורם כזה לעצמו".⁶⁴ דברים אלו מתכתבים עם השקפותיהם של הוגים הקוראים לחינוך שבו השפעת המחנך אינה באה באופן היררכי מלמעלה למטה, אלא מתוך הכוונת החניכים אל קולם הפנימי, "שהם יגדלו ויגברו מתוך עצמם".⁶⁵

- 56 א"ד גורדון, 'מכתב לשמעון קושניר' (תרע"ז), מכתבים ורשימות, עמ' 75.
- 57 שפירא מציין נקודה חשובה ולפיה גורדון "נדרש פעמים רבות לניב קבלי-חסידי זה" של "שורש הנשמה". בבסיס השקפתו זו של גורדון עומדת ההנחה כי על האדם להיות נאמן לקול הפנימי שלו (מערכות כוליות, עמ' 708).
- 58 א"ד גורדון, 'הלכות דעות ומלחמת דעות', כתבי גורדון, ג, עמ' 247.
- 59 שפירא, אור החיים, עמ' 57.
- 60 א"ד גורדון, 'מכתב לדגניה' (תרפ"א), מכתבים ורשימות, עמ' 167.
- 61 שמיר, בשביל החיים, עמ' 61-63.
- 62 גורדון, 'הערכת עצמנו' (1916), כתבי גורדון, ג, עמ' 47.
- 63 שם, 'בניין אומה' (תרפ"א), מבחר כתבים, עמ' 271.
- 64 שם, שם.
- 65 שם, שם. למשל: רוסו מבקש לא "לחנך אדם בשביל אחרים" אלא "לחנכו בשביל עצמו" (אמיל, עמ' 574); וכן ניטשה: "תלמיד שכל ימיו אינו אלא תלמיד, אינו גומל למורהו כראוי" (כה אמר זרתוסטרה, עמ' 144); דייואי הדגיש: "אל תאמן את הילד כשם שמאמנים חיית בית, [...] ואל תלעיטוהו מילים או סמלים שאינם תופס את משמעותם" (דמוקרטיה וחינוך, עמ' 166). וגם בובר ראה במחנך אמצעי דרכו יכול החניך להוליד את הכוחות הגנוזים בו: "המחנך מחנך את עצמו להיות כלי להם לכוחות הבונים" ('על המעשה החינוכי' [1925], בסוד שיח, עמ' 259).

עם זאת, פניית היחיד "אל עצמו" אינה מבקשת ממנו להסתגר בד' אמותיו. אין מדובר בהסתגרות אגוצנטרית ובצמצום קיומו במוקד אחד.⁶⁶ כדי להגיע לייחודיות, על היחיד לצאת מתוך עצמו, להיות מחובר לכל מעגלי הזיקה שלו – משפחתו, קהילתו, עמו ומשם לאנושות ולטבע. עליו לראות עצמו שייך לכל המעגלים הללו, "האדם אוהב את בני האדם, את כל החי, את כל העולם והחיים רק במידה [...] שהוא חי אל מעבר לגבול פרטיותו המצומצמת".⁶⁷

כוחו של אדם להגשים את עצמו תלוי ביכולתו לקיים יחסי גומלין עם סביבתו ולהתחבר לזולת לא רק כדי לקחת אלא גם כדי להעניק מעצמו לאחרים,⁶⁸ שכן "בכל אדם ישנם צדדים חיוביים וצדדים שליליים, ובכל אחד מהצדדים האלה משפיעים בני האדם זה על זה, במידה שבאים במגע ומשא זה עם זה".⁶⁹ מתוך חיבורו אל הכלל, נדרש היחיד ללמוד לעמוד באופן עצמאי ולגבש דעות מקוריות. עליו להגדיר לעצמו את המרחב האישי והפרטי שלו, ואת זיקתו למרחב החברתי, הלאומי וכן הלאה במעגלים מתפשטים.⁷⁰ עליו לחתור להגשמה עצמית מבלי לגרוע מזו של רעהו ולהבין כי "כולנו אחים, כולנו שותפים בחיי עולם, בצער עולם, בשירת עולם, ביצירת עולם".⁷¹ גילוי עצמי דורש מרחב שלם.⁷²

אל החיים: אחריות, מעורבות וכוח הרצון

גורדון רואה ערכים מחייבים כמקור למוסר האנושי ובסיס לחיים אנושיים ראויים.⁷³ בחלק זה אבקש, על כן, לעמוד על מספר ערכים שעליהם מתבססת השקפתו החינוכית.

גורדון רואה כל יחיד כבעל יכולת בחירה וכנושא באחריות מלאה לבחירותיו. כל אדם יכול לבחור בטוב אך הוא יכול לבחור גם ברע. שני אלו קשורים זה בזה:

66 רמון, חיים חדשים, עמ' 110.

67 א"ד גורדון, 'מכתב לדגניה' (תרפ"א), מכתבים ורשימות, עמ' 167.

68 רמון, חיים חדשים, עמ' 118.

69 א"ד גורדון, 'יסודות לתקנות למושב עובדים' (תרפ"ב), מבחר כתבים, עמ' 310.

70 פירר, אדם חדש, עמ' 123.

71 א"ד גורדון, 'חשבוננו עם עצמנו', האומה והעבודה, עמ' 373.

72 שם, עמ' 369. וראו גם: שם, 'אוניברסיטה עברית' (1913), שם, עמ' 174-175.

73 כלשונו: "המוסר אין לו שום יסוד באין יסוד לחיים האנושיים, באין מקום לאמת מוחלטת, לצווי מוחלט או להרגשת אחריות מוחלטת בתור יסודו של ה'אני' האנושי" ('האדם והטבע', מבחר כתבים, עמ' 155).

כוח הרצון של היחיד ויכולת הבחירה וההכרעה שלו מולידים אצלו רגש אחריות ומעורבות. האדם יכול לברוא עולמות אך גם להחריב אותם.⁷⁴ האחריות היא הכרעה מוסרית הנובעת מבחירה אישית של האדם. אולם זו נגזרת מהחינוך שקיבל בצעירותו. רק חינוך הנוגע בנימי נפשו של האדם בצעירותו הוא היוצר אישיות מוסרית בעלת יכולת להכריע ולבחור בטוב.⁷⁵ מתוך כך נולד ערך הבחירה האישית האקטיבית, המושתת על הזיקה לרצון ואמונה. גורדון "מעמיד את הכול על רצון האדם: אם האדם ירצה יהיה הוא טוב וחיי טובים".⁷⁶ על כל אדם, על כל יחיד ביחידותו, מוטלת אחריות מתמדת לסובב אותו משום שהיחיד תלוי בסביבתו, כמו שזו תלויה בו.⁷⁷

גורדון רואה את הרצון כמקור הכרחי להתחברות היחיד אל הכלל. בניגוד לניטשה, שראה את האמונה כערך סותר לרצון האיש, ובניגוד לבודהה, ששלל את הרצון כדי להשתחרר מן הסבל המצוי בחיים, גורדון רואה באמונה וברצון שני יסודות מרכזיים של מבנה הנפש האנושי.⁷⁸

בהגותו מבקש גורדון מהאדם להגיע לרמת מודעות עצמית גבוהה ובכך להבין את עצמו, את סביבתו ואת רצונותיו.⁷⁹ לפיכך, החיים הראויים לאדם הם חיי שותפות, שבהם היחיד אינו מקריב את כל הווייתו ואינו פועל למען זולתו

74 שפירא, אור החיים, עמ' 29.

75 א"ד גורדון, 'לבירור רעיונו מ'סודו' (1920), כתבי גורדון, ב, עמ' 88. וראו: רמון, חיים חדשים, עמ' 94-95.

76 שם, 'רשימות אחרונות', מכתבים ורשימות, עמ' 229.

77 שם, 'מכתב לרחל בלובשטיין' (תרע"ד), שם, עמ' 61. מקורו של גורדון להשקפה זו מצוי אצל חז"ל אשר ראו בכל יהודי כחלק ממניין כדברי הלל הזקן "וכשאני לעצמי מה אני" (שפירא, אור החיים, עמ' 34). חז"ל פסקו "או חברותא או מיתותא". (תלמוד בבלי, תענית, כג עא). דהיינו כי היהדות מבוססת על היות היחיד כחלק מציבור.

78 שפירא, אור החיים, עמ' 44. גורדון מבקש מהאדם שלא יסתמך על "מצפון מפלגתי" כלשון ניטשה (המדע העליון, עמ' 365), ולא רואה באמונה כאנטיתזה לרצון, אדרבה היא חלק מרצונו להתחבר לסובב אותו, וטוען שאף ניטשה "שלא מדעתו, מודה באלוהים" (א"ד גורדון, האדם והטבע, עמ' 92). גורדון מתייחס גם לשלילת הרצון של בודהה וטוען כי שלילתו היא למעשה חיוב (שם, 'לבירור רעיונו מ'סודו' [1920], מבחר כתבים, עמ' 246).

79 שמיר, בשביל החיים, עמ' 139. רגש האחריות הגורדוני מתואר כרגש אשר ביטוי הראשוני "מצוי ביחסן של אימהות לצאצאיהן" ומתרחב "אל אחריות היחיד כלפי עצמו וכלפי משפחתו הגרעינית והלאה". (רמון, חיים חדשים, עמ' 16-17).

מתוך אלטרואיזם, אלא רותם את עצמו למען הכלל מכיוון שהזולת נחוה אצלו כ"התפשטות האני" שלו.⁸⁰

על פי גורדון, חוויית "התפשטות האני" ניזונה משלושת היסודות המייחדים את האדם מכל ייצור חי אחר. אלה הם "הרגש הדתי, רגש המוסר ורגש היופי – הם שלושה צדדים של דבר אחד, ויסוד אחד כולם, הנקודה ההנדסית שבכולם, הוא הרגש הדתי".⁸¹ את הרגשות האלו מזהה גורדון כיסודות העליונים ביותר שעל האדם לחתור להביא אותם לידי ביטוי בחייו מתוך בחירה אישית. דברי גורדון מהדהדים את שלושת מעגלי הקיום שהעלה הפילוסוף הדני, סרן קירקגור,⁸² שכתב על שלושת מעגלי הקיום בסדר עולה: האסתטי,⁸³ הקיום המוסרי-אתי,⁸⁴ והמעגל הדתי.⁸⁵ בדומה לקירקגור גם גורדון מציג שלושה מעגלים זהים, כאשר המעגל

80 פירר, אדם חדש, עמ' 136.

81 א"ד גורדון, 'האדם והטבע', מבחר כתבים, עמ' 122.

82 סרן קירקגור (1813-1855) נחשב לאבי הפילוסופיה הקיומית דתית באירופה של מחצית המאה ה-19. הטענה העומדת בבסיס הגותו היא כי קיום קודם למהות. כלומר, אדם הוא קודם כל קיים, ורק אחר כך בעל משמעות, ואת המשמעות הקיומית יש ליצור בעמל רב. בשנת 1835, כשהוא בן עשרים ושתיים בלבד, כתב הפילוסוף סרן קירקגור ביומנו כי "מה שחסר לי בעצם הוא לברר לעצמי מה עלי לעשות. לא מה עלי להכיר, פרט לאותה הכרה שהיא קודמת לכל עשייה. שומה עלי להבין את ייעודי, לראות מה בעצם רוצה אלוהים שאני אעשה. החשוב הוא למצוא אמת שתהיה אמת עבורי, למצוא את האדיאה אשר למענה ארצה לחיות ולמות." (קירקגור, "חיל ורעדה", עמ' ז'). ברגמן כתב כי "מתוך המלים האלה של קירקגור אנחנו שומעים ומרגישים איזה צמאון לממשות, איזה צמאון לפילוסופיה חדשה אשר לא תהיה זרה לאיש היחיד, הפרטי, המתפלסף, זרה לאישיותו ולחיי הפרטיים, אלא תחייב את המתפלסף למשהו ותעצב את חייו כאדם, כפרט". (הפילוסופיה הדיאלוגית, עמ' 10).

83 שהוא הרמה הנמוכה ביותר של קיום בו האדם שואף להשיג הנאה חפוזת ורגעית מבלי לשאת באחריות כלשהי לקיומו. זהו אדם הדוניסט אשר "חי בהווה ורוצה ליהנות ממה שהרגש נותן לו". (פרידמן, אסטרטגיית חינוך קיומית, עמ' 12-13). קירקגור טוען כי האדם האסתטי לא רע אלא פשוט אדיש, הוא מנוהל על ידי הנטיות החושניות שלו ונמנע מהחלטה גורלית על חייו, וכלשונו: "אתה אוהב את המקרי, חיוך של נערה יפה במיקום מעניין, מבט חטוף, זה הדבר שאותו אתה מנסה לצוד". (קירקגור, א-א, ב, עמ' 7).

84 בו אדם פועל לפי חובתו המוסרית, הנעדרת ריגוש, המכיר בבירור את ההבחנה בין טוב לרע. ההבדל הוא כי האושר במעגל האתי לא נתפס בהקשר של הנאות חושיות אלא מגיע ממקום לא מוכר (ראו: פרידמן, אסטרטגיית חינוך קיומית, עמ' 17-18).

85 ובו ממד של שילוב האסתטי הנאמן לחוויית הרגע, והאתי הפועל לפי חובה מוסרית (וראו תפיסה זו אצל גורדון: 'האדם והטבע', מבחר כתבים, עמ' 170). ואולם השילוב הוא פרדוקסלי התובע היענות מוחלטת, כהיענותו של אברהם לקול האלוהי לעקידת בנו בניגוד לכל הגיון אתי.

הדתי הוא העליון וגם בו יש שילוב בין "רגש היופי" לבין "רגש המוסר" הנפגשים יחד ב"רגש הדתי". אולם המפגש שמחולל גורדון בין האסתטי, האתי והדתי הוא הרמוני. הכרעת הרצון, ערגותיו ותקוותיו של האדם הן המעלות אותו.

בעיני גורדון האדם הוא אקטיבי וא־טרמיניסטי. כאשר אחריות מוסרית מנחה אותו, הוא יכול לעלות מהארצי לרליגיזי, ממדרגת הקיום הנחותה ביותר אל מעלת הרוח הדתית מבלי לקפח את הנאותיו הארציות. גורדון סובר שהאמונה והרצון קשורים האחד בשני. בקיום הדתי הוא רואה את האדם כאחד עם הטבע, בקיום המוסרי האדם הוא האחראי לטבע, ובקיום האסתטי האדם לובש צורה, ומקבל ביטוי וממשות.⁸⁶

ניתן לומר כי בעוד שאריסטו ראה באדם יצור פוליטי, קאנט ראה בו יצור רציונלי, וארנסט קאסירר כתב על האדם כיצור סימבולי,⁸⁷ גורדון רואה בו יצור דתי. הגותו של גורדון היא קיומית, מטרתה אינה ניתוח אובייקטיבי לוגי מושכל אלא ניסיון לעורר את היחיד לנקוט פעולה אישית ומעשית לפתרון בעיות שהמציאות מציבה בפניו.⁸⁸

כל האמור לעיל מצביע על ביטול ההיררכיה כעיקרון חשוב בהשקפת החינוך הגורדוני. דברי גורדון על החינוך משקפים בצד אמירתו של רבי חנינא, "הרבה למדתי מרבותי ומחברי יותר מרבותי ומתלמידי יותר מכולן"⁸⁹ גם את "אשרי הדור שהגדולים נשמעים לקטנים. וקל וחומר קטנים נשמעים לגדולים".⁹⁰ התבטלה אפוא ההיררכיה של גדולים וקטנים, ויש דגש על האזנה, למידה הדדית וכבוד הדדי בין לומדים ומלמדים.⁹¹

האינטלקטואל החינוכי: דמותו של המחנך הגורדוני

מתוך האחריות של היחיד לחברה צומחת גם דמותו של המחנך, או האינטלקטואל החינוכי, אשר עולה במשנת גורדון כפילוסוף הנושא באחריות ערכית כלפי החברה הסובבת אותו. כך הוא מתאר את דמותו של המחנך האידיאלי:

86 א"ד גורדון, 'האדם והטבע', מבחר כתבים, עמ' 170.

87 קורצווייל, בוכר והמחשבה החינוכית, בעמ' 13-15.

88 רצבי, אנרכיזם בציון, עמ' 18-21.

89 בבלי, מסכת תענית, ז, ע"א.

90 ראש השנה, כה, עב.

91 רמון, חיים חדשים, עמ' 245.

קשה מאוד, אבל גם גדול מאוד תפקידו של המורה בתור מחנך. המורה המחנך, אם לציירו לנו באותה הצורה שתפקידו דורש את זה, צריך קודם כל להיות פילוסוף, בעל השקפת-עולם שלמה משלו, כלומר בטרם בואו לחנך אדם, הוא צריך לדעת את האדם, ואין אדם יודע את האדם אלא מתוך האדם שבו בעצמו, מתוך העולם אשר בלבו.⁹²

על פי מודל האינטלקטואל המעורב הנסמך על מחקרו של אבינועם רוזנק⁹³ ומהווה דוגמה לאינטלקטואל החינוכי, מצטייר המחנך הגורדוני כאיש רוח הרואה עצמו בעל אחריות חברתית לקהילתו ולערכיה.⁹⁴ שורשי החיבור שגורדון עושה בין הגות להנהגה חינוכית נטועים כבר במשנת אפלטון.⁹⁵ בדומה לאפלטון גם גורדון קבע סייגים להובלה הציבורית לא בשל המעורבות והאחריות הנגזרות ממנה, אלא בשל הכוח המשחית שיש לאחיזה בהגה ההובלה. כמנהיג, גורדון עצמו השפיע על סביבתו "דווקא בשל הימנעותו המודעת מתאווה השלטון וכוחנות".⁹⁶ הספקות ואף הסלידה של אפלטון מהעיסוק הציבורי עד כדי ריחוק מהחברה בשל הליקויים הנגלים בה⁹⁷ קיימים גם אצל גורדון, אלא שעל סלידתו מהנהגת הציבור גברה מחויבותו כלפיו מתוך תחושת אחריות של איש הרוח כלפי החברה שבה הוא חי, והבנה שגם הוא זקוק לה לא פחות ממה שהיא זקוקה לו.⁹⁸

92 א"ד גורדון, 'אוניברסיטה עברית' (1913), האומה והעבודה, עמ' 177. [הדגשות שלי].

93 א' רוזנק, חזון, אהבה ואמונה, עמ' 8-9.

94 שם, עמ' 17-18.

95 כלשונו: "עד שמשפחת הפילוסופים לא תהא ריבון המדינה, לא יהא קץ הפורענויות לא למדינה ולא לאזרחיה". (אפלטון, 'פוליטיאה', כתבי אפלטון, ב, עמ' 404). וראו: שקולניקוב ווינריב, פילוסופיה יוונית, ב, עמ' 16-17.

96 רמון, חיים חדשים, עמ' 31.

97 כתבי אפלטון, ה, עמ' 51.

98 שביד, מנהיגות מכוח המופת האישי, עמ' 109. כלשון גורדון: "במידה שהיחיד [...] משתתף ביצירת החיים הקיבוציים [...] בה במידה הוא חי והולך אל מעבר לחייו הפרטיים, בה במידה הולכים חייו ומתפשטים ועוזרים להתפשטות החיים הקיבוציים" ('לבידור רעיוננו מיסודו' [1920], מבחר כתבים, עמ' 246). ואלה מהדהדים הן במשנת אפלטון הן במשנת אריסטו. אומנם אריסטו ביקש מהפילוסוף לשמור על "ריחוק חברתי" אך גם הוא הבין, כאמור, שללא מעגלי שייכות וזיקת גומלין בינו לבין החברה משהו בחייו נפגם ואינו שלם שכן הוא "זקוק גם לטובות החיצוניות; שמן הנמנע, או לא קל הוא, לעשות מעשים נאים כשאתה מחוסר אמצעים [...] ויש מהטובות החיצוניות – כגון ייחוס משפחה, ילדים הגונים ויופי – אשר

את הגישה החינוכית-מוסרית שלו הציג גורדון במאמר משנת 1912 המתאר שיטת חינוך רפלקטיבית. לדירדו אדם יכול להשפיע על זולתו רק במידה שהוא נפתח להשפעה חיצונית, או במילים אחרות לא מצטמצם בתוך עצמו אלא מתפשט אל הזולת.⁹⁹ במאמר זה משתמש גורדון בביטוי "מתלמידי יותר מכולם" שמקורו בחז"ל ולו מקבילות בהקשרים שונים.¹⁰⁰ גורדון מבקש מאנשי הרוח לשלב בין רוח לחומר, להיות חלק מהחיים עצמם.¹⁰¹ לדירדו התבודדות מחוללת פרדוקס; היא מציבה חיץ בין עולם הרוח לחיים עצמם ויוצרת דיכוטומיה מלאכותית בין שני רבדי עומק של עצם הקיום האנושי, ההכרה והחויה.¹⁰²

מתוך ההשקפה בדבר ההרמוניה בין הפרטיקולרי לאוניברסלי, חיבר גורדון בין תהליך החינוך העצמי של היחיד לבין תהליך חינוך עצמי של אומה, וטען שאלו תלויים האחד בשני, מכיוון שהאומה לא תוכל להיות עצמאית ולבטא את ייחודה אם האינדיבידואלים המרכיבים אותה לא יגשימו את עצמם ויבואו לידי ביטוי. רק כך נוצרת חברה ואומה חופשית.

בעוד שגורדון תובע עבודה פנימית של החניך במסגרת תביעתו לשיטת "החינוך העצמי" – תיקון עצמי ובנייה עצמית של היחידים – כתהליך אישי פנימי, הוא מחדד גם את תפקידו של המחנך ואת עומק מחויבותו לתהליך החינוכי, וחושב שיש לו ערך רב.¹⁰³

היעדרן מקפח את האושר" (אריסטו, אתיקה, עמ' 29). בד בבד, כאמור, אריסטו הסיק שתכלית האדם היא שלמות שכלית, וזו אינה חיי המעשה אלא חיי העיון. כל פעולה אחרת אינה "טובה בעצמה" אלא "טובה מפני זולתה" רק העיון הוא "טוב בעצמו" (שם, עמ' 252–253. וראו: ישפה, פילוסופיה יהודית, ג, עמ' 386). לכן תכלית האדם היא העיון השכלי שכן שכלו הוא המייחד אותו משאר היצורים החיים, והשלמות האנושית המיוחדת היא שלמות שכלית וגם האושר עצמו. וראו: אריסטו, אתיקה, עמ' 255–256.

99 כלשונו: "אדם יכול להשפיע על אחרים רק במידה שהוא נשפע מהם על פי דרכו, באופן מיוחד לו, ואת השפע הזה המיוחד לו ישוב וישפיע עליהם, [...] ללמד את אחרים תורת חיים, כלומר, תורה, שיש לה כוח על חיים, יכול אדם רק במידה שהוא לומד מהם, [...] ובמידה שהוא לומד לדעת מתוך נפשם ומתוך חייהם את נפש עצמו ואת דרך חיי עצמו ואת תורת הנפש והחיים בכלל. (מכתב שלא נשלח בזמנו ליריד אשר בגולה' [1912], מבחר כתבים, עמ' 210–211).

100 כביטוי "מכל מלמדי השכלתי" או זה המצוי במסכת אבות: "איהו חכם? הלומד מכל אדם" (משנה אבות, ד, א).

101 א"ד גורדון, 'הסופרים והעובדים' (1921), מבחר כתבים, עמ' 286.

102 שם, 'לביור רעיונו מוסוד' (1920), שם, עמ' 239.

103 שם, 'הלכות דעות ומלחמת דעות', כתבי גורדון, ג, עמ' 254.

חינוך יהודי במשנת גורדון

הדברים שהובאו עד כה הם חלק ממשנת החינוך היהודי של גורדון, שהוא רואה אותו נקלט על ידי החוויה ולא על ידי כלי הכרה והמשגה. להלן אציג מספר נקודות מרכזיות בהשקפת החינוך היהודי של גורדון.

[א] **הדגשת "האדם" שביהודי:** גורדון קורא "לחנך את האדם שביהודי" ומציין ש"היהודי שבנו מצומצם מפני שהאדם שבנו מצומצם",¹⁰⁴ הוא מבטא את הסינרגיה הקיימת בין הזהות היהודית לזהות האנושית של האדם היהודי, "בכדי לחנך, להשיב לתחייה את היהודי, צריך להתחיל מן היסוד: מן האדם".¹⁰⁵

[ב] **חינוך לזהות ולשפה לאומית:** חינוך לזהות הלאומית הוא חלק מרכזי, והיסוד הלאומי והדתי הוא תנאי ראשוני מהותי בעיצוב זהותו של האדם.¹⁰⁶ שכן "אין האדם חי סתם בחלל האוויר, בתוך האנושיות: כל אדם חי בתוך עמו את חיי עצמו (או את חיי עם זר) אף אם יחיה לבדו יחיד במדבר".¹⁰⁷ גורדון כותב רבות על הלשון העברית ולימודה. להשקפתו, הלשון העברית היא הרבה מעבר לאמצעי תקשורת בין בני אדם ובני האומה, היא "לשון נשמתו" של היהודי ומכילה רבדים פסיכולוגיים ורגשיים.¹⁰⁸

שאלת העברית העסיקה את גורדון רבות והוא מיקם אותה במקום מרכזי מאוד במפעל התחייה בארץ ישראל כאשר החינוך הוא האמצעי החשוב לכך. כשהוא כותב על הלשון הלאומית הוא מכוון בדבריו ללשון העברית כשפת התנ"ך "שבתוך נשמתנו".¹⁰⁹

[ג] **חינוך יהודי מסורתי:** לבסוף, נקודת המוצא של גורדון היא שלמסורת יש תפקיד מרכזי בעיצוב הזהות משום שהיא, על מכלול האמונות, המיתוסים והנורמות שלה והמקור הראשוני למאפייני זהות האדם.¹¹⁰ גורדון ראה חשיבות גדולה בלימוד

104 שם, 'עבודת התחייה בארצות הגולה' (1921), האומה והעבודה, עמ' 266.

105 שם, עמ' 276-279.

106 רמון, חיים חדשים, עמ' 97.

107 א"ד גורדון, 'מכתבים מארץ ישראל: מכתב שלישי', כתבי גורדון, ב, עמ' 254.

108 כלשונו: "הקשר הפנימי, הפסיכולוגי, שבין הלשון ובין נשמת האומה [...] מפני שבהן מובעת סגולת הנשמה היהודית במידה גדולה כזאת, עד שאין להחליפן באחרות, כל זמן שנשמתה בשלמותה היותר אפשרית לה בתוך הגולה הנשמה היהודית". (א"ד גורדון, 'הדיבור העברי', מבחר כתבים, עמ' 220-221).

109 שם, 'ממכתביו הפרטיים של עובד בארץ ישראל' (מכתב שלישי), האדם והטבע, עמ' 364.

110 שם, שם.

ארון הספרים היהודי וסבר כי יש ללמד את הספרות היהודית לדורותיה, ליצור הכרות נמשכת עם התנ"ך, מחשבת חז"ל, ההגות והמנהגים היהודיים לאורך הדורות.¹¹¹

עם זאת חשש מאוד מגישה שיטתית שתשליט באופן מכני וכפייתי את אותה מורשת על הצעיר המתחנך, ובמקום להנחיל מורשת תכפה דרכי מחשבה ופרשנות אחידה ומסוימת על אותה מורשת ולא תאפשר חופש מחשבה. כאמור, הוא מעדיף שחינוך כזה יינתן על דרך החוויה ולא באמצעים כפייתיים. מכאן הקשר להיסטוריה ולמורשת הלאומית, החל במעגלי הזהות הקרובים יותר כמו המשפחה והקהילה ועד הפנמת ערך האחריות כלפי החברה והזולת.

סיכום

גורדון היה מחנך בלתי פורמלי, ואישיותו החינוכית הייתה ארוגה בהגותו. ביקשתי להראות שיש מקום לדון על הגותו של גורדון מתוך הקשר חינוכי-ערכי ושמשנתו של גורדון היא משנה חינוכית מובהקת ויש בה הכוונה לערכים מובחנים-מרכזיים. ראינו שגורדון אינו שולל תיאוריות, מסגרות ותבניות מוגדרות כשלעצמן, אלא רק ביקש שלא ייווצר קבעון במחשבתו של האדם והוא יהיה פתוח להכניס שינויים ב"צורה" אם יקרה והיא לא תתאים לחיים עצמם.¹¹² גורדון הציב את האדם במרכז, ראה בספונטניות ערך חשוב, והתריע מפני נהייה אחר נורמות ודפוסים קבועים, ויחד עם זאת הכיר גם בחשיבותה של המסורת. בימיו האחרונים ציווה גורדון בכתב כי יש לעסוק בכתביו "רק אם נשאר בהם [...] ערך חיוני בשביל החיים

111 כלשונו: "קודם כל צריך, שהספרים היסודיים: התלמוד [...], המשנה, המדרש, הזוהר וכן הלאה, ובכלל כל הספרים הקלאסיים שלנו יהיו נרפסים". (מכתב [כ"ח סיון תרע"ט, דגניה], מכתבים ורשימות, עמ' 112). בשלהי ימיו בזמן שהותו בווינה, כשהיה בשביל קבלת טיפול רפואי למחלתו, כתב על התרשמותו מצעירים הלומדים תלמוד, תנ"ך ועברית: "נעים לראות בוינה צעירים (היתה גם צעירה), מקדישים זמן ללימוד התלמוד. [...] מלבד זאת ישנו בכל שבוע שיעור לתנ"ך, שיעור אחד לספרות החדשה ושיעור אחד לדקדוק. [...] יש גם גימנסיה 'עברית' [...] שלומדים בה חמש פעמים בשבוע עברית". (שם, 'מכתב ליעל גורדון' [כ"ח מרחשוון תרפ"ב, וינה], שם, עמ' 175-176).

112 במילותיו: "השלמת מה שחסר בצורה צריכה לבוא מתוך האדם, מתוך הנפש. דרושה עבודה חינוכית מרובה ועמוקה" ('מכתב לדגניה' [ט"ז אלול תרפ"א, צפת], מכתבים ורשימות, עמ' 164).

המתחדשים".¹¹³ בבקשה אחרונה זו טמון אחד היסודות החשובים להבנת השקפת העולם הגורדונית והוא הקשר בין עולם הרוח וההגות לבין עולם המעשה והחיים. גורדון מסביר בדבריו אלו כי לכל הגות יש ערך רק אם יש לה אחיזה במציאות החיים.

אפשר לשער, כי החיבור לכתבי גורדון בדורנו מקורו בחיפוש אחר תשובות לאתגרי הזמן, אשר יש סבורים כי ניתן למצוא להם מענה בכתביו. ייתכן שהחיבור קשור לחיפוש אחר השראה מהסוג שהתגלם באישיותו כאדם המגשים הלכה למעשה, שחיבר בחייו בין עולם הרוח לעולם המעשה.

הגותו החינוכית של גורדון מציעה דרך מקורית לחיבור הדור הצעיר בישראל אל שורשיהם הנסתרים, זוהי דרך שתהיה יסוד מוצק לצמיחה והגשמה עצמית המבוססת על זהות לאומית אנושית, מבטלת את הדיכוטומיות שבין חילוניות לדתיות, לאומיות ואוניברסליות. על בסיס כל אלה היא בונה גשר בין עולמות בדרך אל כינונה של קהילה, חברה, אומה ואנושות החותרות להגשמת חברה אנושית המבוססת על יחידים חופשיים במחשבתם ובעלי אחריות ומסירות לזולתם.

מקורות

כתבי א"ד גורדון

כתבי א.ד. גורדון (בחמישה כרכים), תל אביב: הועד המרכזי של מפלגת "הפועל הצעיר", 1925-1928.

כתבי א.ד. גורדון (בשלושה כרכים), ש"ה ברגמן וא"ל שוחט (עורכים), ירושלים: הספרייה הציונית, 1951-1954.

מבחר כתבים, אליעזר שביד "מבוא", ירושלים: הספרייה הציונית, 1982.

האדם והטבע: הגיונות וחלומות של קיצוני, יובל גובני ורון מרגולין (עורכים), ירושלים: מאגנס, 2020.

רענו מורנו אהרן דויד גורדון: שילובי קווים לתולדותיו ולזכר דמותו עם ניצוצות מתוך משנתו במלאת 40 שנה לפטירתו, דגניה א': בית גורדון, 1962.

113 שם, 'רשימות אחרונות' (1922), שם, עמ' 231.

א' רוזנק, חזון, אהבה ואמונה = אבינועם רוזנק, "חזון, אהבה ואמונה: על האינטלקטואל היהודי המחויב", בתוך: אבי שגיא (עורך), **על האינטלקטואל המעורב** (שם זמני) – קובץ מאמרים, בהכנה.

אבינרי, קרל מרקס = שלמה אבינרי, **קרל מרקס: פילוסופיה ומהפכה**, תל אביב: עם עובד, 2021.

אהרונוביץ', רשימות לתולדותיו = יוסף אהרונוביץ', "רשימות לתולדותיו של א.ד. גורדון", בתוך: א.ד. גורדון, **כתבי א.ד. גורדון, מבחר כתבים**, ש"ה ברגמן וא"ל שוחט (עורכים), ירושלים: הספרייה הציונית, 1982, עמ' 29-48.

אפלטון, כתבי אפלטון = אפלטון, **כתבים: א-ה**, יוסף ליבס (תרגם), תל אביב: שוקן, 1999-1977.

אריסטו, אתיקה = אריסטו, **אתיקה (מהדורת ניקומאכוס)**, יוסף ליבס (תרגם), תל אביב: שוקן, 1985.

בובר, 'על המעשה החינוכי' (1925), בסדר שיח = מרטין בובר, "על המעשה החינוכי", בתוך: מרטין בובר, **בסדר שיח: על האדם ועמידתו נוכח ההווה**, ירושלים: מוסד ביאליק, 1959, עמ' 237-261.

ברגמן, אנשים ודרכים = שמואל הוגו ברגמן, "משנתו של א.ד. גורדון על האדם והטבע", בתוך: ש"ה ברגמן, **אנשים ודרכים**, ירושלים: מוסד ביאליק, 1967, עמ' 318-349.

ברגמן, הפילוסופיה הדיאלוגית = שמואל הוגו ברגמן, **הפילוסופיה הדיאלוגית מקירקגור עד בובר**, ירושלים: מוסד ביאליק, 1974.

ג'ובני ומרגולין, 'מבוא', האדם והטבע = יובל ג'ובני ורון מרגולין, "מבוא", בתוך: אהרן דוד גורדון, **האדם והטבע: הגיונות וחלומות של קיצוני**, יובל ג'ובני ורון מרגולין (עורכים), ירושלים: מאגנס, 2020, עמ' 1-14.

גרבר, הומניזם ישראלי = ראובן גרבר, **הומניזם ישראלי: מציונות רוחנית לזהות ישראלית**, מכון מופ"ת, 2011.

דיואי, דמוקרטיה וחינוך = ג'ון דיואי, **דמוקרטיה וחינוך: מבוא לפילוסופיה של החינוך**, יוס' טוב הלמן (תרגם), ירושלים: מוסד ביאליק, 1960.

זינגר, מובא אצל תרדיון, גורדון: פרקים מחייו = מרים זינגר, "מחיי א.ד. גורדון", בתוך: נ. תרדיון (עורך), **א.ד. גורדון: פרקים מחייו**, תל אביב: הוצאת הסדרות גורדוניה בארץ ישראל, 1938, עמ' 25-23.

טרנר, אינדיבידואליות לאומית = יוסי טרנר, "אינדיבידואליות לאומית, אנושות אוניברסלית וצדק חברתי במשנת אהרן דוד גורדון", בתוך: דב שוורץ, אבי אלקיים, חנוך בן פזי (עורכים), **דעת: כתב עת לפילוסופיה יהודית וקבלה**, גיליון 81, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, 2016, עמ' 369-388.

טרנר, פילוסופיה ופראקסיס = Turner, Joseph (Yossi), *Philosophy and Praxis in the Thought of Aaron David Gordon*, *Journal of Jewish Thought & Philosophy* 24 (2016), p. 122-148.

י' גורדון, 'רסיסי זכרונות', רענו מורנו = יעל גורדון, "רסיסי זכרונות על א"ד גורדון", בתוך: רענו מורנו אהרן דויד גורדון: שילובי קווים לתולדותיו ולזכר דמותו עם ניצוצות מתוך משנתו במלאת 40 שנה לפטירתו, דגניה א': בית גורדון, 1962, עמ' 17-9.

ישפה, פילוסופיה יהודית, ג, = רפאל ישפה, פילוסופיה יהודית בימי הביניים: מרב סעדיה גאון ועד הרמב"ם – כרכים א-ג, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2007.

לם, אידיאולוגיות ומחשבת החינוך = צבי לם, "אידיאולוגיות ומחשבת החינוך", בתוך: נמרוד אלוני (עורך), כל שצריך להיות אדם: מסע בפילוסופיה חינוכית (אנתולוגיה), תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומופ"ת, 2005, עמ' 113-121.

מרגולין, הדתיות הנסתרת = רון מרגולין, "הדתיות הנסתרת בכפירתו של ניטשה: על קריאותיהם של אהרן דוד גורדון ומרטין בובר בכתבי ניטשה", בתוך: בתוך: מרק שטיינר (עורך), עיון: רבעון פילוסופי, כרך ס"ד (תשרי תשע"ו), ירושלים: האוניברסיטה העברית, 2015, עמ' 418-430.

ניטשה, כה אמר זרתוסטרה = פרידריך ניטשה, כה אמר זרתוסטרה, אילנה המרמן (תרגמה), תל אביב: עם עובד, 2010.

סמילנסקי, להיפרד מהחינוך = יזהר סמילנסקי, "להיפרד מהחינוך: החינוך כיומרה ריקה וכפייה לא אנושית", בתוך: נמרוד אלוני (עורך), כל שצריך להיות אדם: מסע בפילוסופיה חינוכית (אנתולוגיה), תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומופ"ת, 2005, עמ' 102-104.

עמיר, לקראת חיי התפשטות = Amir, Yehoyada. *Towards a 'Life of Expansion': Education as Religious Deed in A.D. Gordon's Philosophy*. Abiding Challenges: Research Perspectives on Jewish Education, Freund Publishing House and Bar Ilan University. 1999, p. 19-64.

עמיר, ארץ, טבע ואדם = יהודיע עמיר, "ארץ, טבע ואדם: ההשתרשות בנופה של ארץ ישראל על פי משנתו של אהרן דוד גורדון", בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), ארץ ישראל בהגות היהודית במאה העשרים, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2004, עמ' 315-345.

פירר, אדם חדש = אהוד פירר, אדם חדש בצורת יהודי: עיון בהגותו של א"ד גורדון, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, 2019.

פלד, החינוך העצמי = לאה פלד, 'החינוך העצמי' במשנתו של אהרן דוד גורדון, עבודת גמר לתואר "מוסמך", אליהו רוזנוב (מנחה), אוניברסיטת תל אביב: הפקולטה למדעי הרוח, בית הספר לחינוך, 1984.

פרידמן, אסטרטגיית חינוך קיומית = רועי פרידמן, **אסטרטגיית חינוך קיומית: גישתם החינוכית של סרן קירקגור ואלבר קאמי**, חיבור לשם קבלת תואר מאסטר (M.A) בפילוסופיה של החינוך, יונתן כהן (מנחה), ירושלים: האוניברסיטה העברית, 2014.

קורצווייל, משנתו החינוכית של גורדון = צבי קורצווייל, "משנתו החינוכית של א"ד גורדון", בתוך: צבי קורצווייל, **כיוונים בחינוך היהודי**, תל אביב: עם עובד, 1981, עמ' 121-127.

קורצווייל, בוכר והמחשבה החינוכית = צבי קורצווייל, מרטין בוכר והמחשבה החינוכית המודרנית, תל אביב: שוקן, 1978.

קירקגור, א-ראו, ב = סרן קירקגור, **א-ראו: כך ב, מרים איתן** (תרגמה), ירושלים: מאגנס, 2007.

קירקגור, חיל ורעדה = סרן קירקגור, **חיל ורעדה: ליריקה דיאלקטית**, איל לוי (תרגם), ירושלים: מאגנס, תשס"ז.

רוזנוב, לדמותו של החלוץ = אליהו רוזנוב, "לדמותו של החלוץ במחשבה הציונית: תפישת החינוך של אחד-העם וא.ד. גורדון", בתוך: דוד נבו (עורך), **המעשה החינוכי: עיון ומחקר; קובץ לזכרו של פרופ' סיני אוקן**, תל אביב: יחדיו בשיתוף עם בית הספר לחינוך של אוניברסיטת תל אביב, 1977, עמ' 35-60.

רוטנשטריך, גורדוניה = נתן רוטנשטריך (עורך), **גורדוניה: תנועת נוער עממית חלוצית**, חולדה: הוצאת ארכיון גורדוניה-מכבי הצעיר ע"ש פנחס לבון, 1982.

רוסו, אמיל = ז'אן ז'ק רוסו, **אמיל או על החינוך**, ארזה טיר-אפלוויט (תרגמה), ירושלים: מאגנס, 2009.

רמון, חיים חדשים = עינת רמון, **חיים חדשים: דת, אימהות ואהבה עליונה בהגותו של אהרן דוד גורדון**, ירושלים: כרמל, 2007.

רמון, אם כל חי = עינת רמון, "אם כל חי: לשונו הדתית של אהרן דוד גורדון", בתוך: יהודיע עמיר (עורך), **דרך הרוח: ספר היובל לאליעזר שביד – כך שני; מחקרי ירושלים במחשבת ישראל**, ירושלים: המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל ומכון ון-ליר, 2005, עמ' 615-642.

שביד, נורמות הקיום = אליעזר שביד, **נורמות הקיום של העם היהודי בזמן החדש: מסכת פילוסופית הלכתית**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2012.

שביד, המבנה הפילוסופי-חינוכי = "המבנה הפילוסופי-חינוכי של מחשבת א"ד גורדון", בתוך: מרק שטיינר, חווה שור (עורכים), **עיון: רבעון פילוסופי, גיליון מ"ו (תשרי תשנח)**, ירושלים: האוניברסיטה העברית, 1997, עמ' 393-414.

שביד, מנהיגות מכוח המופת האישי = אליעזר שביד, "אהרן דוד גורדון: מנהיגות מכוח המופת האישי", בתוך: יחיעם פדן (עורך), **החלום והגשמתו: הגות ומעש בציונות**, תל אביב: הוצאת משרד הבטחון, 1979, עמ' 106-113.

שביד, היחיד = אליעזר שביד, היחיד: עולמו של א.ד. גורדון, תל אביב: עם עובד, 1970.
שביד, לבירור רעינו של גורדון = אליעזר שביד, לבירור רעינו של אהרן דוד גורדון
מיסודו, ירושלים: מוסד ביאליק, 2014.

שטרסברג־דיין, יחיד, אומה ואנושות = שרה שטרסברג־דיין, יחיד, אומה ואנושות: תפיסת
האדם במשנותיהם של א.ד. גורדון והרב קוק, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1995.

שטרסברג־דיין, גורדון ומקורותיו = שרה שטרסברג־דיין, "א"ד גורדון ומקורותיו בהגות
היהודית", בתוך: רון מרגולין (עורך), מדעי היהדות 36 (תשנ"ו), ירושלים: האיגוד
העולמי למדעי היהדות, 1996, עמ' 287-291.

שטרסברג־דיין, עצמיות האדם = שרה שטרסברג־דיין, "עצמיות האדם אצל א"ד גורדון
והראי"ה קוק", בתוך: משה חלמיש (עורך), דעת: כתב עת לפילוסופיה יהודית
וקבלה, חוברת 12 (חורף תשמ"ד), רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, 1984, עמ' 91-97.
שכטר, משנתו של גורדון = יוסף שכטר, משנתו של אהרן דוד גורדון, תל אביב: דביר,
1957.

שכטר, פרקים בתורת האישיות של גורדון = יוסף שכטר, "פרקים בתורת האישיות של
אהרן דוד גורדון (במלאות 100 שנה להולדתו)", בתוך: מאזניים ב (סיון תשס"ז), תל
אביב: אגודת הסופרים העברים בארץ ישראל, 1956, עמ' 65-72.

שמיר, בשביל החיים = אילון שמיר, בשביל החיים: תורת הנוכחות של אהרן דוד גורדון,
תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2018.

שמיר, יחסי יחיד וחברה = אילון שמיר, "יחסי יחיד וחברה במשנותיהם של משה הס
ושל אהרן דוד גורדון", בתוך: יהודע עמיר (עורך) דרך הרוח: ספר היוכל לאליעזר
שביד – כרך שני; מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ירושלים: המכון למדעי היהדות
ע"ש מנדל ומכון ון־ליר, 2005, עמ' 375-407.

שפירא, אור החיים = אברהם שפירא, אור החיים ביום קטנות: משנת א.ד. גורדון
ומקורותיה בקבלה ובחסידות, תל אביב: עם עובד, 1996.

שפירא, מערכות כוליות = אברהם שפירא, "מערכות כוליות במחשבה היהודית במאה
העשרים: בוכר וגורדון – בין הקבלה ודמיון למושפעות", בתוך: יאיר הופמן (עורך),
תעודה: מחקרים במדעי היהדות, טז-יז, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, תשס"א,
עמ' 697-722.

שקולניקוב ווינריב, פילוסופיה יוונית, ב = שמואל שקולניקוב ואלעזר וינריב, פילוסופיה
יוונית, ב, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 1997.